

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович

УДК 90 3.4 (477.46)"637/6383"

СУБОТІВСЬКЕ ГОРОДИЩЕ

Історичні науки – 07.00.04 – археологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є монографія

Робота виконана у Відділі енеоліту – бронзового віку
Інституту археології Національної академії наук України

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
ЛИТВИНЕНКО Роман Олександрович,
завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького
національного університету імені Василя Стуса

доктор історичних наук
ЛЕВИЦЬКИЙ Олег Георгійович,
директор Центру археології Інституту культурної
спадщини АН Молдови

доктор історичних наук, доцент
САВА Євген Миколайович,
генеральний директор Національного музею історії Молдови

Захист відбудеться "10" листопада 2017 р. о 14⁰⁰ годині
на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.234.01 для захисту
докторських дисертацій при Інституті археології НАН України за
адресою: 04210, Україна, м. Київ-210, проспект Героїв Сталінграду, 12

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Інституту
археології НАН України (04210, Україна, м. Київ-210, проспект Героїв
Сталінграду, 12)

Автореферат розісланий "27" листопада 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради



О.Є. Фіалко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Археологічні пам'ятки перехідного періоду від доби бронзи до раннього залізного віку відповідають часу формування нових археологічних культур та початку функціонування нової розгалуженої системи зв'язків. У ланцозі цих зв'язків немає жодної зайвої ланки, і однією з найменше досліджених постає лісостепове Дніпровське Правобережжя, де розташоване Суботівське городище. Вже перші дослідження показали принципову важливість цієї пам'ятки. Однак досі її матеріали не було введено повністю до наукового обігу. Це обумовлює актуальність дослідження.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у відділі енеоліту – бронзового віку Інституту археології НАН України згідно з науково-дослідницькими темами «Історія вивчення археологічних культур неоліту, енеоліту, бронзового віку України. Упорядкування джерельної бази», державний реєстраційний № 0101U000592; «Енеоліт та бронзовий вік України. Опрацювання археологічних джерел», державний реєстраційний № 0101U0006531; «Матеріальна культура населення України в енеоліті – бронзовому віці», державний реєстраційний №01112U00023.

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є повна публікація матеріалів Суботівського городища, аналіз і впорядкування їх за формальними й функціональними прикметами, зіставлення їх з колом синхронних явищ для з'ясування походження матеріального комплексу, визначення культурної та хронологічної позиції та місця і ролі городища в системі тогочасних старожитностей.

Об'єктом дослідження є всі види археологічних джерел, у першу чергу – Суботівське городище.

Предметом дослідження є культурно-історичні та культурогенетичні процеси перехідного періоду від лісостепоного Дніпровського Правобережжя до Карпато-Подунав'я на заході до Північного Казахстану на сході.

Методологія дослідження базується на загальних наукових принципах історизму та достовірності, під якими мається на увазі, зокрема, й така організація та подача матеріалу, що уможливило перевірити висновки автора. Задіяно традиційні археологічні методи: типологічний, стратиграфічний, картографічний, порівняльний та ін. Формування археологічної культури розглядається як поєднання та зміна певних компонентів по вертикалі (місцева підоснова – сторонні впливи) та по горизонталі (взаємодія синхронних компонентів різного походження).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше матеріали побутової пам'ятки перехідного періоду подано в повному обсязі та проаналізовано на широкому тлі старожитностей кінця бронзового – початку раннього залізного віку. Зокрема, вперше:

1) встановлено зовнішню та внутрішню структуру Суботівського городища;

2) з'ясовано конструкцію осель;

3) застосовано чіткі критерії типології посуду за співвідношенням лінійних параметрів;

4) розроблено методику виділення функціональних груп побутового посуду за показником «об'єм»;

5) висвітлено стратиграфічну ситуацію на городищі та встановлено основні етапи його існування (горизонти Суботів II і Суботів III);

6) визначено культурну належність Суботівського городища;

7) доведено формування матеріального комплексу Суботівського городища на тлі взаємодії традицій різного походження, зокрема, доведено суттєву роль ранньогальштатських впливів з боку Карпато-Подунав'я та Подністер'я;

8) запропоновані нові схеми культурогенезу перехідного періоду в Середньому Подніпров'ї, Північному та Північно-Західному Причорномор'ї, Північному Приазов'ї та Подніцч'ї.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок у майже чотири сторіччя, від XII/XI до кінця IX ст. до н. е.

Географічні межі дослідження. Хоча основну увагу приділено Суботівському городищу та ширше – лісостеповому Дніпровському Правобережжю, для визначення його сутності, походження матеріального комплексу, поточення хронології залучено масив культур, що сягають Південного Сибіру, Центральної Азії, Поволжя, Прикубання та Північного Кавказу, Подоння, Північного Причорномор'я, Карпато-Подунав'я, Балкан і Малої Азії.

Джерельну базу дослідження становить одна з найчисленніших колекцій знахідок, що зберігається в наукових фондах Інституту археології НАН України, а також численні пам'ятки інших територій, відомі авторові особисто чи за публікаціями.

Практичне значення одержаних результатів. Напрацювання автора можуть бути використані при написанні узагальнювальних праць з історії та археології України та давньої Європи, підготовки навчальних посібників, для організації виставок, охорони культурної та археологічної спадщини.

Особистий внесок здобувача. В працях, опублікованих у співавторстві з І.Л. Сердюковою (1991), Н.П. Герасименко та В.М. Фоменко (1996; 2008), С.С. Березанською та В.О. Самолюком (1998), О.П. Журавльовим (1999), О.В. Колесником (2001), С.Н. Брагченко (2003), О.Є. Антипиною, О.Ю. Лебедєвою, В.Б. Панковським, А.М. Усачуком та Д.А. Шевченком (2005), С.М. Санжаровим (2007), С.М. Разумовим (2009), В.Б. Панковським та А.В. Шамраєм (2013), О.В. Ромашко (2013), автором обґрунтовано датування та культурну належність пам'яток і знахідок.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на міжнародних конференціях і семінарах в Україні (Луганськ, 1990, 1995;

Харкові, 1995; Чигирині, 2007; Алушті, 2009; Києві, 2010), у Румунії (Калараш, 1993), Великій Британії (Кембридж, 2000), Польщі (Краков, 1998), Російській Федерації (Воронежі, 1996 ; Оренбурзі, 2001; Самарі, 2001; Москві, 2003), Молдові (Кишинів, 2008), Болгарії (Варна, 2008).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 43 робіт, 24 – у закордонних і українських фахових виданнях, затверджених ДАК України та в збірках наукових праць, матеріалах конференцій і симпозіумів.

Структура дисертації, якою є одноосібна монографія, складається зі вступу, восьми розділів, висновків, рисунків (212 од.), текстових та графічних таблиць (44 од.), списку використаних архівних джерел і бібліографії (676 позицій). Загальний обсяг роботи – 57,2 д. а. (507 стор.), з яких 17 д. а. основного тексту, 5 додатків інших авторів загальним обсягом 5,0 д. а.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ВСТУП

Розкопки Суботівського городища в 1950-х і на початку 1970-х рр. О.І. Тереножкіним і В.І. Ілїнською (в 1955 р. за участі Б.М. Гракова) визначили початок нового етапу у вивченні старожитностей передскіфського часу півдня Східної Європи. Саме тоді було поновлено розкопки пам'яток білогородівської культури, розпочаті в 1920-х рр. (Курінний, 1926; 1927), виділено чорноліську культуру (Тереножкин, 1952; 1954), у лісостепу Лівобережної України – мар'янівсько-бондарихинську (Ильинская, 1961). Для Поволжя та Північного Причорномор'я було розроблено схему розвитку зрубної культури, зокрема з її білозерським етапом у Нижньому Подніпров'ї (Кривцова-Гракова, 1955). Певні ознаки всіх цих культур виявлено в суботівських матеріалах. На початку 1960-х рр., коли в Середньому Подністер'ї розпочали дослідження пам'яток типу Сахарна, Кишинеу, Шолданешть (Кашуба, 2000), стали очевидними зв'язки Середнього Подніпров'я з ранньогальштатським світом.

Непересічне значення матеріалів, отриманих на Суботівському городищі, оцінили європейські вчені. Інтерес до них зростає на тлі дослідження інших територій. У Карпато-Подоунав'ї та Подністер'ї дослідження провадили німецькі, румунські та молдовські археологи (Б. Хенсель, А. Ласло, М. Т. Кашуба, О. Г. Левицький, А. Нічик та ін.). Археологи України та Молдови вивчали і вивчають старожитності білозерської культури (чи культурно-історичної спільноти) степової смуги Північного Причорномор'я (В. П. Ванчугов, Г. Л. Євдокимов, І. Т. Черняков, В. В. Отрощенко, Г. М. Тощев, С. М. Агульников та ін.), включаючи пам'ятки на суміжних територіях з ранньогальштатськими культурами (І. В. Бруйко). У лісостепу на Правобережжі активні розкопки проводить С. Д. Лисенко. Крім білогородівської та чорноліської, вивчається культура Гава-Голігради та висоцька (Ю. М. Малеев, Л. І. Крушельницька, М. С. Бандрівський), на Лівобережжі, в межиріччі Дону та Сіверського Донця, –

бондарихинська (Ю.В. Буйнов, В.І. Воловик, А.В. Корохіна). Нещодавно на Лівобережжі виділено богуславсько-білозерську культуру (В.А. Ромашко). Першокласні поселенські комплекси досліджено в Півічно-Східному Приазов'ї (В.М. Горбов). Пласт культурних утворень перехідного періоду виділено російськими археологами на просторах від Нижнього Подоння та Прикубання до Поволжя та Південного Приуралля (Ю.І. Колєв, М.М. Малов, М.Ф. Обиденнов, В.В. Потапов та ін.), російськими та казахськими археологами для Південного Зауралля та Північного Казахстану (Г.Б. Зданович, С.Я. Зданович, Т.М. Потьомкіна, М.К. Кадирбасв, Ж. Курманкулов та ін.).

Відтак, постало завдання розглянути матеріали лісостепоного Дніпровського Правобережжя загалом і Суботівського городища зокрема, зважаючи на принципово нові погляди та новий рівень знань щодо історичного процесу в перехідний період.

РОЗДІЛ I ДОСЛІДЖЕНІ ДІЛЯНКИ

1.1. Загальна характеристика польової документації та колекції. Польова документація страждає певними недоліками, прикметними часу розкопок. Деякі моменти уточнено роботами українсько-німецької експедиції в 1994–1995 рр.

1.2. Фізико-географічні особливості регіону і топографія городища. Городище знаходиться в межах Дністровсько-Дніпровської лісостепоної провінції, розташоване на мисоподібному виступі над балкою, в якій тече р. Суботь, південний доплив р. Тясмин. Пам'ятка складається з трьох відокремлених ярами ділянок.

1.3. Великий Городок. З півночі й півдня він обмежений двома великими ярами, їхні вершинні уступи утворюють вузький перехийок – місце в'їзду / проходу з плато. Територію Великого Городка умовно поділено на кілька зон.

1.3.1. Північно-східна зона – розкопи I, II (1951 р.), VII (1955 р.), VIII–IX (1971 р.), XII (1994 р.) і прирізка до розкопу IX (1995 р.). Відкрито вогнища, скупчення обпаленої глини («площадки», за О.І. Тереножкіним), житла та ями. Житло № 7 мало прямокутну в плані форму, розміри 11 × 7 м. Житло № 8 зі стінами завдовжки не більше 7,0 м. Житло № 9 близької до прямокутної форми, розміри 12,0–13,0 × 7,0–8,5 м, у верхній частині заповнення його котловану, що складалося з попелясто-сірого ґрунту, знайдено багато фрагментів глиняних ливарних форм.

На розкопі VIII на рівні 0,4–0,5 м від сучасної поверхні знайдено скарб № 1 – залізний меч з бронзовим руків'ям і два бронзові браслети, в які вкладено дрібні бронзові прикраси.

1.3.2. Центральна зона – розкопи III (1951, 1955 рр.), V і VI (1955 р.), X (1971 р.). Виявлено житла, заглибини, вогнища та ями. Житло № 1 розмірами

близько $6,5 \times 5,0$ м. Житло № 2 близької до прямокутної форми, розмірами $10,8 \times 5,2$ м. «Житло» № 3 у верхній частині округлої форми, розмірами $6,5 \times 6,0$ м, внизу залишки вогнища. Житло № 6 в плані близьке до трапецієподібної форми, розмірами $9,0\text{--}10,3 \times 8,5\text{--}10,5$ м.

На північний захід від житла № 6, на відстані 0,3 м один від одного, виявлено два горщики догори денцем, в яких знаходилися бронзові прикраси: скарб № 2 та скарб № 3.

1.3.3. Південна зона – розкоп IV (1955 р.), невелика за площею прирізка до нього (1995 р.) і розкоп XI (1972 р.). Відкрито житла та кілька ям. Житло № 5 близької до прямокутної форми. Житло № 4 складалося з двох приміщень, що утворюють Г-подібну в плані структуру.

За 6,0 м на північ від житла № 4 знайдено скарб № 4 – два великі бронзові браслети і кельт, за 0,5 м на південь від них – залізне тесло.

1.4. Малий Городок. Розташований на останці тераси за північно-західним краєм Великого Городка. Вздовж південно-східного краю останця – давній підковоподібний земляний вал та рів. Ядро валу складається з лесовидного світло-сірого ґрунту з включеннями шматків білястої глини й значної кількості археологічного матеріалу. Під валом, на рівні давнього горизонту, виявлено поховання жінки (?) віком 16–18 років. По всій площі Малого Городку культурний шар відсутній.

У 1972 р місцеві жителі передали А.І. Тереножкіну бронзові браслети, знайдені, за їхніми словами, в горщику на Малому Городку (скарб № 5?).

1.5. Новий Городок знаходиться на північ від перешийка, навпроти південно-східного краю Великого Городка. Тут розкопки не провадилися.

РОЗДІЛ 2 КУЛЬТУРНИЙ ШАР

2.1. Культурний шар і планіграфія об'єктів. Основна складова культурного шару Суботівського городища – лесоподібний світло-сірий ґрунт. У нижній частині засипки котлованів жител він найтемніший, оскільки, залягаючи суцільним масивом на значній глибині, не піддавався інтенсивному і тривалому природному впливу. О.І. Тереножкін позначав такий ґрунт як зольно-земляні скупчення, зольники або попелястий ґрунт.

На загальному плані Великого Городка розриви культурного шару фіксують кілька просторово виокремлених ділянок овальної або округлої в плані форми площею від 40×30 до 70×60 м, розташованих на відстані приблизно від 10–15 до 30–35 м одна від одної. Такі ділянки ми інтерпретуємо як домогосподарства, що склалися з декількох жител. В епоху пізньої бронзи подібні групи жител відомі за так зв. зольниками білогрудівського типу.

2.2. Зольники білогрудівського типу. В епоху пізньої бронзи представлені в лісостепу і степу від Подунав'я та Подністер'я до Нижнього і Середнього Подніпров'я в культурах Ноуа, Кослоджень, сабатинівській і тшинецько-комаровській. На самому початку перехідного періоду тут їх уже немає. Натомість у південному лісостепу їх зафіксовано на ранньогальштатських, білогрудівсько-чорноліських і ранньоскіфських пам'ятках.

2.2.1. Зольники: об'єкти культу чи побуту? Дискусія про сутність зольників білогрудівського типу традиційно зводиться до альтернативної їх інтерпретації – або це культові пам'ятки, або виробничо-побутові. Такий підхід вважаємо непродуктивним.

2.2.2. Формування та археологізація зольників білогрудівського типу. Зольники білогрудівського типу формувалися через різні види практики і способи археологізації (Клейн, 2011) та є результатом перетворення житлового або виробничо-побутового об'єкта на культовий. Якщо зважити на наявні археологічні й педологічні дані та прийняти за основу залежність формування зольників білогрудівського типу від тієї чи іншої людської практики й способу археологізації, отримуємо таку схему формування їх: I етап – зведення осель, що утворювали домогосподарство; II етап – функціонування домогосподарства; III етап – покинення й деструкція домогосподарства, що супроводжувалося його сакралізацією; IV етап – закидання осель землею й створення штучного насипу; V етап – природне перетворення насипу.

2.2.3. Кілька зауважень щодо фаз зольників, за Є.М. Савою та Е. Кайзер. Декілька років німецькі та молдавські археологи провадили розкопки зольників біля с. Одая-Мічурін на р. Реут (Sava und Kaiser, 2011). Комплексне дослідження підтвердило, що зольники утворилися на місці подвір'я/ домогосподарства. Водночас дослідники внесли деякі корективи в розуміння формування зольників, в якому вбачають кілька фаз. Фаза I у загальних рисах збігається з моїми етапами I і II, наступні пов'язані з покиненням (фаза II), поверненням (фаза III) і, нарешті, остаточним полишенням (фаза IV). У цій схемі насторожує фаза III (повернення), оскільки очікуваних жител IV фази не виявлено, відтак не зрозуміло, за рахунок чого накопичувався та збільшувався пагорб зольника.

2.2.4. Зольні відклади та зольні святилища. Зольників білогрудівського типу немає в ареалі зрубної та андронівської культур, а також у близьких до них або похідних від них утвореннях. Зольниками там називають або світло-сірий культурний шар, або скупчення побутової золи біля вогнищ і жител, а також у природних пониженнях рельєфу. Ще один тип зольників – зольники-святилища, що слугували для зсипання золи з вогнищ і здійснення різного роду жертвоприношень, зокрема прикметні античним містам.

2.3. Домогосподарства Суботівського городища та зольники білогрудівського типу. Домогосподарства (групи жител) Суботівського городища за розмірами площі, яку займали, за наявністю зольного ґрунту й

характером матеріалу, що в ньому залягав, тотожні зольникам білогрудівського типу. Отже, послідовність їх формування та археологізації були однаковими. Відтак, зольні прошарки на городищі вказують на ритуальні дії, пов'язані з покиненням через якісь причини території домогосподарства.

РОЗДІЛ 3 ЖИТЛОВО-ГОСПОДАРСЬКІ І ВИРОБНИЧІ ОБ'ЄКТИ. ФОРТИФІКАЦІЯ

3.1. Житла. Всього на Суботівському городищі досліджено дванадцять осель.

3.1.1. Основні проблеми вивчення. Житла як вид археологічних джерел, представлений у дерево-земляній архітектурі, позбавлені багатьох первинних деталей. Через це головну увагу зосереджено на заглиблених їхніх частинах – котлованах, а також ямах у котлованах, поза ними та загалом на просторі домогосподарств.

3.1.2. Котловани та входи. За площею житла Великого Городка поділено на дві групи: великі – від 77,0 до 96,9 м² і малі – від 32,5 до 56,2 м². Орієнтовані вони схід–захід або північний захід–південний схід. У простежених випадках вхід орієнтовано загалом на схід.

3.1.3. Типи жител. У визначенні типів жител (наземні, напівземлянки й землянки) задіяно класифікацію С.Д. Крижицького (1982), скориговану з урахуванням об'єктивно наявних археологічних даних. Переважна кількість жител віднесена до напівземлянок. Явних ознак наземних жител немає.

3.1.4. Ями як універсальний елемент житла. Універсальними вважаються ті елементи житла, які в тому чи іншому вигляді та якості трапляються в них найчастіше. В дерево-земляній архітектурі задіяно різні ями. Для приведення їх до якогось знаменника вибудовано точкові діаграми, де по вертикалі вказано глибину (інтервали від I до IV), а по горизонталі – їхню площу (інтервали від А до D). Залежно від того, куди потрапила яма, визначено її тип. Планіграфія ям певного типу вказує на їхній зв'язок або з дерев'яною конструкцією оселі, або з функціональними ділянками жител, або локальними огорожами.

3.1.5. Вогнища і переносні жаровні всередині жител. Вогнища являють собою скупчення золи на обпалених ділянках долівки разом з камінням, печиною та деревним вугіллям. У житлах № 2 і № 9 біля вогнищ були западини, що утворилися внаслідок тривалого витоптування й підмітання. Для опалення приміщень використовували також спеціальні жаровні (переносні вогнища).

3.1.6. Зовнішній вигляд та інтер'єр жител. Основою жител на Великому Городку був дерев'яний каркас, зведений у котловані, зазвичай не впритул до його стін, який доповнювався плотом, обрешіткою та дошками і слугував опорою для перекриття. Такі житла не могли мати високий двосхилий дах кров'яної конструкції, оскільки каркас не був розрахований на велику вагу.

Можна припустити наявність простого легкого односхилого або невисокого двосхилого даху без горища. У великих будинках дах складався з кількох похилих (скісних) поверхонь.

3.1.7. Місцеві та прийшли традиції в домобудівництві. Для бронзового віку Євразії О.Ю. Кузьміна виділила два типи жител: центральноевразійський та індопередньоазійський. Але констатація факту про належність до центральноевразійського типу жител Суботівського городища власне нічого не дає для вирішення культурогенетичних і хронологічних проблем. У Середньому Подніпров'ї та прилеглих до нього регіонах безпосередні місцеві витоки традицій влаштовувати оселі у вигляді напівземлянки чи землянки сягають тшинецько-комарівської культури (Березанська, 1974) та глибше. Пізніше і в Потяминні, і південніше, за В.А. Ромашком, у лісостеповому варіанті богуславсько-білозерської культури, відомі такі само зразки будівель.

Із синхронних паралелей можна додати будівельні традиції ранньогальштатських культур Східного Прикарпаття, включно з лісостеповим Подністер'ям, культур Гава-Голігради-Гренічешть, Кишинеу-Корлетень, Темеоань-Голеркань-Балта і Козія-Сахарна. В них були дуже поширені стовпові й каркасні конструкції, хоча відзначено значно більшу розмаїтість типів жител (Кашуба, 2010).

3.2. Організація позажитлового простору. Численні ями, вогнища, скупчення окремих знахідок, зокрема й розвали посуду, свідчать про активне освоєння й тривале використання зовнішнього простору домогосподарства. Тут відзначено значно більше розмаїття типів ям. Ями типу ІС могли слугувати для опор огорожі або перекриття ям-сховищ і вогнищ. Ями типу ІVВ і ІVС – великі, глибокі й часто грушоподібної форми зазвичай розглядають як зернові.

3.3. Спеціалізована споруда и виробнича ділянка

3.3.1. Теплотехнічна конструкція. Так зв. житло № 3 вирізняється на тлі інших дуже малою площею (14 м²) і значною глибиною (2,25 м). Подібні житла («ями-житла») відомі в ранньогальштатських культурах Нижнього та Середнього Подунав'я, на північних і північно-східних Балканах, на пам'ятках культури Козія-Сахарна, а в період середнього гальштату – в культурі Басарабь-Шолденешть Північно-Східного та Східного Прикарпаття (Кашуба, 2012). Не виключається, що серед них є споруди господарського призначення (Kashuba and Levitski, 2012).

З огляду на сліди вогню на стінках котловану, форму та розміри, ми схильні пов'язувати цю землянку з виробничими операціями, що передбачали використання значної кількості тепла. Мова йде про лісохімічний промисел, сухо перегонку дерева (піроліз), в результаті чого отримували деревне вугілля і дьоготь.

3.3.2. Металообробний центр або ковальсько-ливарна майстерня? В домогосподарстві № 1 знайдено численні уламки глиняних ливарних форм, а геохімічне вивчення ґрунту показало наявність високого вмісту міді. Крім

цього, знайдено декілька невеликих фрагментів осадових порід, збагачених мінералами міді. Уламки глиняних ливарних форм походять переважно з верхніх відділів культурного шару. Асортимент негативів виробів невеликий, фактично обмежується однотипними прикрасами, та й самих ливарних форм (у цілому вигляді) було небагато.

Згідно з сучасними критеріями стародавнього металовиробництва (Voškarev und Leskov, 1980; Бочкарев, 2010) припускаємо, що на Великому Городку в межах домогосподарства № 1 розміщувалася виробнича ділянка для ковальсько-ливарних операцій або, точніше, ковальсько-ливарна майстерня, що функціонувала вкрай не довго.

3.4. Фортифікація. Сліди штучної фортифікації у вигляді валу, рову та ескарпованих схилів наявні лише на Малому Городку, який, можливо, представляв найбільш функціонально і соціально значиму частину городища. Побутує думка, що принаймі деякі житла Суботівського городища загинули в результаті пожежі під час штурму (Граков и Тереножкин, 1958; Тереножкин, 1961; Березанська, 1985), що викликає сумніви через відсутність явних ознак пожеж, а також вкрай незначну кількість стріл.

В епоху бронзи потенційні загрози жителям поселень і городищ пов'язані з ураженням цілей металюною зброєю. В Європі до появи в XIV ст. вогнепальної зброї в дистанційному бою «потенційно смертоносними силами» (Ferguson, 1984) були лук зі стрілами, списи й пращі. Беручи дистанцію в 100–150 м як максимально небезпечну для мешканців Суботівського городища, не складно переконатися, що в цей радіус потрапляють дуже круті схили, звідки стріляти нападники практично не могли. Поза досяжністю всіх видів «смертоносних сил» був і Великий Городок.

У додержавні часи дійсно багато воювали, і війни були потужним деструктивним чинником (Keely, 1996). Але це не означає, що всі без винятку стародавні городища були зруйновані й спалені нападниками. Загалом же функції городищ могли бути дуже різноманітними. Так зв. «багато валові городища» раннього залізного віку півдня Великобританії тривалий час інтерпретували переважно як захисні укріплення. В 1970-х рр. їх стали розглядати як «центральні місця» з якоюсь не тільки оборонною, але й соціокультурною функцією (Armit, 2007). Можна думати, що поліфункціональність характерна й для Суботівського городища.

РОЗДІЛ 4 МАТЕРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: КЕРАМІКА

4.1. Посуд глиняний побутовий

4.1.1. Методика обробки. Колекція посуду налічує 608 од., придатних для ідентифікації шести провідних категорій, – горщики, банки, миски, черпаки, чаші, кубки та кубкоподібні, ще 332 фрагменти з уцілілим орнаментом

враховано в аналізі орнаментатії. Попередня обробка кераміки в камеральних умовах була підпорядкована відтворенню повного набору форм і з'ясуванню розподілу їх у межах культурного шару та об'єктах.

4.1.2. Технологія виготовлення: поверхня, обпал, склад формувальної маси. Візуально посуд за обробкою поверхні поділено на грубий, заглажений і лощений. Найретельніше оброблено миски, чаші та кубки. Ще одна технологічна ознака – різний колір внутрішньої та зовнішньої поверхонь – результат окислювально-відновлювального обпалу. Найчастіше так обпальовали кубки, значно рідше горщики та миски. Інструментально-апатітичні дослідження (А.В. Корохіна) показали, що для складу формувальних мас характерно поєднання: 1) глини й шамоту, 2) глини й жорстви, 3) глини озалізненої та жорстви, 4) глини неозалізненої та жорстви, 5) глини озалізненої, жорстви й шамоту.

4.1.3. Класифікація посуду за морфологічними ознаками. Морфологічна класифікація ґрунтується на лінійних параметрах посуду та їхньому співвідношенні. Враховано такі параметри: загальна висота (Н), висота боків (Нб), висота шийки (Нш), діаметр вінець (Дв), діаметр основи шийки (Дош), діаметр боків (Дб), діаметр дна (Дд). Потім вираховано співвідношення пар лінійних параметрів (показники форми): загальна пропорція (Дб : Н); ступінь стягнутості / відкритості горла (Дв : Дб); відносна висота шийки (Нш : Н); ступінь стійкості або форма дна (Дд : Дб, де за Дд : Дб = 0 дно округле); відносна висота боків (Нб : Н). Відкладені на гістограмі показники форми кожної категорії посуду уможливили виявити інтервальні групи, а потім власне типи їх.

Всього виділено: 14 типів горщиків і 2 умовні (без повного набору лінійних параметрів); 6 типів кубків і кубкоподібних і 2 умовні; 7 типів мисок і 2 умовні; 6 типів чаш; 3 типи черпаків; 4 типи банок. Знахідки всіх категорій посуду розподілено приблизно однаково в межах дослідженої площі городища та окремих домогосподарств. Серед посудин, придатних для ідентифікації категорій, горщиків 57,6 %, мисок 16,5 %, кубків і кубкоподібних 14,7 %, чаш 4,0 %, черпаків 3,7 %, банок 3,5%. Відтак, перехідний період від пізнього бронзового віку до раннього залізного можна образно назвати ерою горщика, миски та кубка.

4.1.4. Об'єм посуду та його функціональні групи. Вирішення питання про призначення тієї чи іншої категорії посуду неможливо через неповноту археологічного контексту. Тож найдоступнішим індикатором функції постає показник об'єму, «абсолютний розмір посудини загалом» (Генинг, 1992). Виділено такі функціональні групи посуду: дозовий – посуд об'ємом менше за 0,1 л; порційний – об'ємом до 1,0 л (до 0,5 л – порційний 1, від 0,5 до 1,0 л – порційний 2); кухонний – об'ємом від 1,0 до 2,0 л (кухонний 1) і від 2,0 до 9,0 л (кухонний 2); тара – посуд об'ємом від 9 до 36 л.

Зауважимо, що є певна кореляція між морфологічними групами посуду (категоріями й типами) та об'ємом (функціональними групами). Як і категорії

посуду, функціональні групи рівномірно розподілені по домогосподарствах, що відображає, мабуть, схожі господарсько-побутові потреби мешканців домогосподарств у певних зразках посуду.

4.1.5. *Елементи орнаментативної та їхнє співвідношення з категоріями та функціональними групами посуду.* В низці нещодавніх праць, присвячених, з-поміж іншого, вивченню орнаментативної посуду перехідного періоду, використано схему В.С. Бочкарьова для опису орнаментів сеймінсько-турбинських бронз (Бруяко, 2005; Дараган, 2011). Згідно з цією схемою (Бочкарев, 2010), елементом орнаменту є викінчена геометрична фігура, варіантом – спосіб її нанесення, мотивом – групування елемента в ритмічні ряди, композицією – поєднання декількох мотивів. Зберігаючи ці підрозділи і їхній зміст, ми скористалися дещо іншою послідовністю: мотив – елемент – варіант – композиція, де елемент і варіант поєднано, а композицію становить поєднання різних мотивів.

Заглиблені орнаменти представляють мотиви: лінії (л), бордюри (б), розсіяні знаки (р), точки й овали (тч), кола концентричні (о), зигзаг (з), пучки (пч), трикутники (т), «пісочний годинник» (ч), суміжні ромби (с), паркет (пр), канелюри (к). Рельєфні (пластичні) орнаменти представлено локальними фігурними наліпами та виступами (н), а також наліпними валиками (в). Є серії елементів орнаментативної та поєднань їх, характерні для певних категорій посуду або функціональних груп. Зв'язок певної орнаментативної з певними різновидами посуду відображає прагнення керамістів якось позначити деякі посудини певної групи.

4.2. Посуд глиняний спеціального побутового призначення і технічний. Охарактеризовано сковороди, лійки, тиглі та лячки. Лячки, зважаючи на обсяг їхніх ємностей, використовували для лиття бляшок, шпильок, лунниць, невеликих ножів, найбільші – для виготовлення одного великого або пари малих пластинчастих браслетів.

РОЗДІЛ 5

МАТЕРІАЛЬНИЙ КОМПЛЕКС: ВИРОБИ З МЕТАЛУ, КІСТКИ, РОГУ ТА КАМЕНЮ, ПЛАСТИКА І ДРІБНІ ПРЕДМЕТИ

5.1. Металеві вироби

5.1.2. *Озброєння та знаряддя праці.* Кельти (їх три). Один – близький до варіанту D і F Нижньодунайського типу Вирбіца А періодів НаА2–НаВ культур прокресленого та штампованого гальштату (Дергачев, 2011); другий, можливо, типу Цельна культури Гава-Голігради-Гренічешть Центральної Трансильванії періодів НаА2–НаВ1 (Дергачев, 2011). Третій кельт – чорноліського типу, що має морфологічні подібності з кельтами типу Дебрецен, пізніші варіанти яких пов'язують з культурою Гава-Голігради, рідше – Кишинеу-Корлетень (Дергачев, 1997).

Залізна сокира-тесло. Цей тип знарядь (чи зброї?) розвивався протягом усього II тис. до н. е. в малоазійському середовищі (Erkanal, 1977) і, ймовірно, звідти потрапив у Південно-Східну та Центральну Європу, згодом і далі на схід, аж до Південного Заураля (Сальников, 1951).

Меч біметалевий входить у категорію «біметалеві мечі й кинджали з хрестоподібним руків'ям» (БМК КР), що становлять одну з характерних серій виробів передскіфського часу від Центральної Європи та Карпато-Полуднав'я до Волго-Кам'я. Бронзовий литий наконечник піхов від нього з веслоподібним гребенем – такий тип поширено приблизно в тому само територіальному діапазоні, що й БМК КР (Махортых, 2003).

Втулкові долота відомі лише за уламками глиняних ливарних форм, мають горизонтальні валики на втулці та вертикальні на лезі. Є також залізні ножі черешкові, однолезові, деякі з горбатою спинкою; бронзовий ніж з паралельними лезами, ромбоподібний в перетині, обламаний; бронзові й залізні шила та голки.

5.1.3. Прикраси й деталі одягу. Шпилька з потовщеною голівкою та бічною петелькою. На поселенні Сахарна Маре подібну знайдено в ранньогальштатському горизонті (прокреслений гальштат; Niculiță, Zapoci and Băț, 2016). Шпилька з блоццеподібною голівкою з загнутими догори краями. Цілоком аналогічна походить з поселення Пояни Дулчешть культури Кишиней-Корлетень (László, 1994).

Бляшки бронзові вісіркоподібні. Поширені від Подністер'я до Середнього Подніпров'я, Криму, Північного Кавказу, Волго-Кам'я, степового Поволжя і Південного Сибіру. О.Р. Дубовська (1993) вбачає їхні прототипи в кістяних бляшках на кшталт знайденої в похованні зрубної культури біля с. Павлівка Дніпропетровської обл. Є також бляшка-лунниця бронзова з петелькою на звороті.

Браслети бронзові пластинчасті широкі й вузькі. Одна з їхніх особливостей – насичена орнаментация, що є однією з характерних рис чорноліської культури Середнього Подніпров'я (Тереножкін, 1961; Полтавець, 2008; 2013). За А.І. Мелюковою, такі браслети відрізняються від «фракійських» лише конструктивно. Також є браслети (на уламках ливарних форм) вузькі з рифленням по центру й по краях, що мають аналогії в ранньогальштатських скарбах періоду НаА1 серії Чинку-Сусень; браслети багатовиткові овальні, сегментоподібні та прямокутні в перетині, що характерні для культур Козія-Сахарна, Гава-Голігради та східного варіанту кобанської культури першого її етапу.

Кільця-підвіски бронзові в два або три оберти й пронизки трубчасті зі згорнутого бронзового листочка. Трапилися сережки бронзові спіралеподібні із зовнішньою малою петлею. О.І. Тереножкін (1961) наголошував на відмінності їх від великих білогрудівських кілець, хоча насправді й ті, й ті представляють різновиди одного типу і є своєрідними репліками трансильванських і балканських спіралеподібних прикрас.

Бляшка опукла, з петлею на звороті, що має паралелі в культурі Козія-Сахарна та ранньогальштатських пам'яток Подунав'я. Для фалара з грибоподібним виступом у центрі О.І. Тереножкін (1961) припускав трансильванське походження.

5.2. Вироби з кістки і рогу

5.2.1. Кінська узда.

Псалії. Для визначення типу взято до уваги форму стрижня, співвідношення його найбільшої ширини та довжини, характер і кількість отворів і оформлення кінців. Відтак, виділено такі типи. 1) Трьохдірчасті звужені (співвідношення найбільшої ширини й довжини становить $\approx 0,1$) з потовщенням на кінцях. Це – тип Усатово / Дерейвка (Лесков 1971). Найяскравіші варіації проявляються в ступені виділення головок-закінчень і / або потовщень навколо отворів. 2) Слабко вигнуті трьохдірчасті розширених пропорцій (співвідношення найбільшої ширини та довжини дорівнює $\approx 0,2$), один кінець з грибоподібним завершенням, другий звужений, компакта біля нього видалена бічною підтескою. По суті, вони становлять варіант типу Усатово/Дерейвка, в якого не видалена компакта між отворами. 3) З великим отвором і муфтоподібним виступом. Зосередження таких псаліїв в Північному Причорномор'ї, безумовний зв'язок їх з металевими типу Мала Цимбалка, Уашхіту й Жаботин справедливо розглядають як свідчення місцевого походження (Махортых, 2003), а не центральноєвропейського, гальштатського, як вважалося раніше (Йессен, 1953). 4) Вигнуті вузьких пропорцій з дуже звуженою нижньою частиною. Таку само форму закінчень мають трьохдірчасті стержнеподібні псалії з Алчедару III і Циглеу культури Козія-Сахарна (Кашуба, 2000), а на сході – з Йоловки (Подобед, Усачук и Цимиданов, 2014). 5) З маленьким отвором біля трохи звуженого кінця – можливо, типу Сускан I, за Г. Хюттелем (Hüttel, 1981). 5) Із звуженим кінцем, великі отвори в одній площині, навколо них стрижень потовщений. За наявності внизу, на невцілілій частині, грибоподібного закінчення, можна співставити з бронзовими з Карміне III і Чернотина (Тереножкін, 1976; Махортых, 2003), що входять в Центральній Європі до комплексів «кіммерійського типу» першої хронологічної групи періоду НаВ2 (Chochorowski, 1993).

Бляхи кістяні представлено овальними малими, з двома наскрізними отворами поперек ребра на звороті. Подібні трапляються від Трансильванії до Подністер'я в культурах Гава-Голігради і Козія-Сахарна (Кашуба, 2000), є в похованнях північно-східної зони чорногорівської культури (Дубовская, 1993). Є також великі опуклі округлі з петлею або двома отворами на звороті. Аналогії відомі в білозерській культурі Північно-Західного Причорномор'я та Східного Криму, маклашеєвській культурі Поволжя (Казаков, 2001).

5.2.2. Предмети озброєння представлено кістяними вістряма стріл: 1) з прихованою втулкою ромбічні або овальні в перетині, прямою або увігнутою базальною частиною; 2) з випнутою втулкою, «скіфоподібні», за О.І.

Тереножкіним; 3) ромбічні в перетині з розщепленим вильчастим черешком; 4) ромбічні в перетині черешкові.

Вістря з розщепленою вильчатою основою представлено тільки на Суботівському городищі. Аналогії іншим зразкам відомі на ранньогальштатських пам'ятках, на Північному Кавказі, городищі Брно-Обжани в Польщі, в чорногорівських похованнях, білозерських поселеннях і похованнях.

5.2.3. Знаряддя для різних видів виробництва. Ложечка з рогу оленя. Подібні відомі на постзрубних і постсабатинівських пам'ятках від Подніпров'я до Криму, Північного Кавказу та Нижнього Поволжя. Лопаточка з рогу оленя («суботівський тип»). Дуже близькі вироби знайдено на чорноліському поселенні в м. Градицьк в Середньому Подніпров'ї, в басейні Сіверського Дінця, у Верхньому і Нижньому Поволжі.

Знаряддя для обробки шкур з щелеп і ребер тварин: тупики з нижньої щелепи коня і великої рогатої худоби, струги з ребер тварин, лошила, проколки; знаряддя гончара з грифельної кістки та ікла -- шпатели й орнаментири; знаряддя ткацтва у вигляді заготовки кістяних пряслиць і спиць.

Молотоподібні вироби з комлевої частини рога оленя у вигляді муфт і булав. Муфтоподібні вироби кобанської культури В.І. Козенкова виділяла в тип булав, датуючи їх X–VII або X–VIII ст. до н. е.

5.2.4. Предмети для ігор, прикраси та деталі одягу. Сюди віднесено астрагали, виріб з першої фаланги коня зі слідами розпилювання на дистальному кінці, фрагмент кільця, порожнисті трубочки, фрагмент циліндричного виробу (намистина?) і диск з маленьким круглим отвором.

5.3. Вироби з каменю і кременю

5.3.1. Металообробні знаряддя представлені наковаленкою з двома робочими поверхнями, фрагментом плити для розтирання шматків залізної руди, абразивами для заточування знарядь і розтиральником. Є бруски з отвором для підвішування до паска. Аналогічні відомі на поселеннях білозерської культури, чорноліської та пам'ятках культури Козія-Сахарна й Гава, у висоцькій культури, в чорногорівських і новочеркаських похованнях, у кобанській і кобяковській культурах, на ранньогананьїнських пам'ятках у Середньому Поволжі та ін.

Знаряддя кулястої або близької до такої форми (сфероїди) і ступка.

5.3.2. Знаряддя для виробництва шкіри. Лошила з уламків прив'язних сокир-молотів, знаряддя з наміченими робочими гранями, пести й гальки.

5.3.3. Хліборобські знаряддя. Крем'яні вкладні серпів біфасіальні, дзьобоподібні та трапезієподібні. Зернотерки.

5.3.4. Предмети озброєння. Кам'яні провушні обухкові сокири. Цілі та у фрагментах представлені в Середньому Подніпров'ї, на чорноліських пам'ятках Середнього Подністер'я, в культурах Козія-Сахарна і Бабадаг, культурах канельованого гальштату і білозерській, у басейні Сіверського Дінця,

в черногорівських і новочеркаських похованнях, кобьяковській, кобанській, кизил-кобинській культурах.

5.4. Пластика. Її представлено скромно – поодинокі фрагментовані глиняні статуетки людини й тварин (кона та свині). Та все ж вони показові. Стилiстично близькі знайдено на інших білогрудівських поселеннях, у культурах Козія-Сахарна, Бабадаг, Гава-Голігради, кизил-кобинській.

5.5. Дрібні вироби. Сюди віднесено прясельця глиняні великі й малі. Трапилися кружки зі стінок посуду, край затерті й спрацьовані. Найімовірніше, вони слугували лощилами. Вкажемо також «іграшкове відтворення кам'яної сокири» (Тереножкін, 1961) і глиняний штамп-орнаментир.

РОЗДІЛ 6 СЛІДИ ЗВИЧАЇВ, ОБРЯДІВ І РИТУАЛІВ

6.1. Профанне й сакральне в археологічних джерелах. У реальному житті межа між профанним і сакральним розмита, існують переходи між ними, що не завжди піддаються визначенню, тим паче, за археологічними джерелами.

6.2. Звичаї та ритуали, пов'язані зі зведенням, облаштуванням і функціонуванням житла. За нашою схемою, зведення, облаштування та функціонування жител співпадає з I–II етапами археологізації домогосподарств. Звичаї, обумовлені господарсько-побутовими стереотипами й нормами, проявляються у виборі місця для спорудження печей і вогнищ, столиків, за функціональними відмінностями типів ям, пов'язаних з конструкцією жител. Ями, вириті для опор каркасу й покрівлі (тип IC і ID), крім такого призначення, мали й семіотичний зміст. Дуже показові ями типу IB, які не потрапляють під поперечні й поздовжні прольоти каркасу, але розташовані таким чином, що на встановлені в цих ямах стовпи потрапляли перші вранішні промені світла.

6.3. Обряди і ритуали при оставлянні жител і можлива сакралізація місць колишніх домогосподарств. Їх здійснювали на III–IV етапах археологізації домогосподарств, що включали такі процедури.

6.3.1 Розбирання житла. Сліди розбирання найчіткіше виражено в нависному обваленні земляних стін котловану, ліквідації дерев'яного каркасу, стовпів для перекриття й самого перекриття.

6.3.2. Ритуальне «вбивство» й «поховання» посуду. Археологічні сліди – розбиті або локально розміщені цілі посудини.

6.3.3. Поховання людей і маніпуляція з частинами їхнього тіла. На городищі представлені похованням у нерозчленованому вигляді, компактному вкладанні кісток (частин тіла) і розпорощенні окремих частин тіла в засипці котлованів.

6.3.4. «Поховання» глиняних статуеток. Глиняні статуетки людини й тварин трапились у межах домогосподарств, в заповненні житла, в ямі в житлі,

заповненні котловану та культурному шарі. Їх фрагментованість вважаємо результатом цілеспрямованого, «за схемою», знищення.

6.3.5. Оставляння скарбів. У скарбах знайдено широкі пластинчасті браслети, в скарбі № 3 – багатовиткові пружинні. В скарбі № 1 через присутність меча яскраво виражено військову ідеологію. Всі скарби залягали неглибоко. Повернення до них, аби дістати й скористатися предметами, явно не передбачалося. Кваліфіковано як вотивні скарби (Бочкарев, 2010).

6.3.6. Оставляння псаліїв. На городищі знайдено дев'ять псаліїв, два з них на долівці житла № 6. Тільки останні потрапляють у розряд так зв. дивних або впорядкованих депозитів.

6.3.7. Оставляння кам'яних зернотерок. Для зернотерок ознаку впорядкованості вбачаємо лише для повних комплектів: зернотерка й курант. Сакральний статус їх підтверджується подібними знахідками в похованнях і численними етнографічними паралелями.

6.3.8. Рогова лопаточка й приготування ритуальної їжі. Найпоказовіший археологічний контекст, що уможливорює так трактувати призначення лопаточок суботівського типу, отримано при розкопках поселення Діброва на Сіверському Дінці, де у верхньому, постзрубному, шарі пару таких лопаточок виявлено в поставленому догори денцем горщику функціональної групи «кухонні 2». За такого поєднання можна припустити зв'язок таких виробів з обробкою продуктів харчування, наприклад, збиванням вершків для отримання масла. Використання масла і ритуалізація процесу його приготування відображені в Рігведі.

6.3.9. Сакралізація залишеного домогосподарства. Явних археологічних слідів ритуалів, що їх виконували, полишаючи домогосподарство (V етап), практично немає. Але є ознаки звичаю, що забороняв зводити будівлі на місці колишнього помешкання.

6.4. Орнаментация посуду як відображення ідеологічних поглядів

6.4.1. Можлива семантика деяких елементів орнаментации. Мотиви й елементи, що утворюють орнаменти, становлять добірку ідеограм, що відображають широкий спектр знакових систем. Серед 136 елементів орнаменту є такі, що, можливо, позначають воду або водну стихію, зерна й колосся, сонце або місяць, земну або водну поверхню, дерева чи чагарники. Деякі різновиди локальних наліпів і виступів асоціюються з грудьми жінки, натомість наліпний валік – з образом змії в різних позиціях.

6.4.2. Циклічні композиції. На посуді городища такі композиції не трапились. Але привертає увагу кубок, знайдений наприкінці XIX ст. біля с. Аксютинці в Полтавській губ. За співвідношенням лінійних параметрів він найбільше збігається з типом К/6 посуду Суботівського городища, має й інші аналогії в пам'ятках перехідного періоду. Циклічність композиції на цій посудині визначає чергування в основній зоні 11 правобічних свастик і трьох квадратів з рисочками. Квадрати разом з розташованими біля них свастиками

могли позначувати три місяці від засівання до дозрівання врожаю (червень–серпень), решта вісім свастик, відповідно, весну, осінь і зиму.

РОЗДІЛ 7 ХРОНОЛОГІЧНІ ГОРИЗОНТИ І ДАТУВАННЯ ГОРОДИЩА

7.1. Критерії виділення хронологічних горизонтів. У виділенні ярусів на Суботівському городищі О.І. Тереножкін керувався логікою про поступове формування культурного шару. Але тут в домогосподарствах мешкання й нормальне формування культурного шару, як і в зольниках білогрудівського типу, було заміщено упокоєнням, цегло руйнацією їх і своєрідним похованням. Враховуючи ці особливості, виділено такі горизонти.

Суботів I, що власне не має прямого стосунку до городища, – горизонт середнього бронзового віку або його фіналу, виділений за нечисленними перевідкладеними фрагментами посуду. Суботів II – ранній горизонт перехідного періоду від епохи бронзи до раннього залізного віку, що включає знахідки з долівки жител і їхнього «зольного» заповнення. Суботів III – пізній горизонт перехідного періоду, до нього віднесено знахідки над «зольним» заповненням котлованів жител, з культурного шару і заповнення ям за межами осель. Ті типи знахідок, що трапилися в обох останніх горизонтах, об'єднано в нерозчленований горизонт Суботів II–III.

7.2. Розподіл типів посуду та елементів їх орнаментациї по горизонтах

7.2.1. Горизонт Суботів I. Показова кераміка з орнаментом в/22, характерна для культури Бабино. Всього її 0,9 %.

7.2.2. Горизонти Суботів II і Суботів III. У горизонті Суботів II діагностовано горщики типів Г/2, Г/5, Г/9а, Г/12а, Г/14, орнаменти л/12, з/14, пч/2, пр/1, н/5, н/7, н/11, н/15, в/6, в/15, в/19 і поєднанням л/2–в/11, л/11–н/13, л/3–л/1, л/3–л/13, л/3–л/5. Кубки та кубкоподібний посуд – К/1а, К/3–К/6, К/6б, К/Х.1а, К/Х.2а, з орнаментами л/8, л/14, л/17, т/3, т/7, т/8, т/9, т/11, тч/6, з/4, з/11, к/1, о/2, о/4, в/18, н/3, н/14 чи к/2–в/3. Миски – М/6 і М/Х.2 з орнаментами т/13, т/16, л/2–з/9. Чаші – Чш/6 з орнаментами з/8, н/2 і н/8. Черпаки – типу Ч/2 і орнамент н/4. Банки – Б/4.

У горизонті Суботів III діагностовано горщики типів Г/1а, Г/3а, Г/4 і Г/4а, Г/6, Г/8, Г/11, Г/Х.1 і Г/Х.2, орнаменти л/11, л/16, б/1, т/4 і т/12, з/2 і з/13, тч/2, н/2, н/6, н/8, в/5, в/16, в/21. Кубки та кубкоподібні – типу К/2, орнаменти л/11, л/16, л/20, л/21, т/1, т/6, т/14, т/17, т/18, т/21, тч/1, тч/3, тч/5, з/5, з/7, з/13, б/4, пч/3, пч/6, с/1, к/3, н/16. Миски – М/1–М/5, орнаменти л/4, н/6, н/15, л/3–з/1, л/2–н/10. Чаші – типів Чш/1–Чш/4, орнаменти л/19 і н/1. Банки – Б/1 і Б/2, орнаменти л/2, н/1 і н/2.

У нерозчленованому горизонті Суботів II–III діагностовано горщики типів Г/1, Г/2а, Г/7 і Г/7а, Г/10 і Г/10а, Г/13, орнаменти л/2–л/6, р/1, т/13, т/15, з/15, пч/1, в/1–в/4, в/8–в/11, в/13, в/14, в/16, в/20, л/3–л/4, л/3–л/12, л/4–л/2, л/2–л/4,

л/4–в/2. На кубках і кубкоподібних орнаменти л/9, о/6, о/7, т/5, н/1, н/5, н/8. Миски – М/7 і М/Х.1, орнаменти л/2 і л/6, к/4 і к/5, л/6–н/8, а також чаші Чш/5, черпаки Ч/1 і Ч/3, банки Б/3 і Б/5.

7.3. Походження Суботівського посуду. Кераміку городища поділено на чотири основні групи (традиції) згідно з ареалом формування та подальшого поширення кожної.

7.3.1. Перша група – південно-західні й західні традиції. Йдеться, головню, про лошений посуд. О.І. Тереножкін і В.А. Іллінська наполягали на його місцевих лісостепових витоках. А.І. Мелюкова (1979) і В.П. Ванчугов (1990) допускали значні «фракійські», ранньогальштатські, впливи. Г. Коссак (Kossak, 1980) не сумнівався в зв'язку посуду чорноліської культури з культурами штампованого гальштату.

Ранньогальштатський світ Нижнього й Середнього Подунав'я, Північних і Північно-Східних Балкан, Північно-Східного та Східного Прикарпаття не є цілісним. Він включає спільноти з канельованим лошеним посудом (культури Кишинеу-Корлетень і Гава-Голігради-Гренічешть), лошеним посудом з прокресленим (різьбленим) орнаментом (пам'ятки типу Бабадаг I-Темеоань-Голеркань-Ханськ-Балта) і зі штампованою керамікою типу Інсула Банулуй-Пшеничево II-Бабадаг II, з якої виокремилась культура Козія-Сахарна (Hänsel, 1974; Мелюкова, 1975; Levički, 1994; Кашуба, 1999; 2000; 2011).

До цієї групи відносяться типи посуду з лісостепу Дніпровського Правобережжя, що не мають тут місцевих прототипів. Це практично всі типи кубків і кубкоподібного посуду, мисок і чаш разом з їхньою орнаментациєю. З кишинеу-корлетенськими можна порівняти горщики зі зливом типів Г/Х.1 і Г/1. Горщики з ручками типу Г/Х.2 іноді називають псевдоамфорами, вони відомі в пам'ятках пізнього бронзового – раннього залізного віку Північно-Західного Причорномор'я, на Балканах, у Північній Греції аж до Трої (Бруяко, 2010). Ще один важливий критерій виділення посуду цієї групи – різнокольорові поверхні. Такий посуд (2,02 %) рівномірно поширений по всіх досліджених домогосподарствах. Загалом на городищі посуд західної або південно-західної групи становить 35–40 %.

7.3.2. Друга група – північно-східні традиції. Вона пов'язана з колом старожитностей бондарихинської культури. Формування ранньобондарихинського (малобудківського) комплексу відбувалося на багатокомпонентній основі (Корохіна, 2011; 2014). Витоки його орнаментальних традицій А.В. Корохіна вбачає в культурах лісової смуги Волго-Окського та Волго-Камського басейнів початку пізнього бронзового віку. Звідти вони (у вигляді вже власне бондарихинської традиції) поширилися на південь лісостепу. В Суботівській колекції найпоказовішим елементом орнаменту цієї групи є лінії л/5, л/3–л/5, л/3–л/12, л/3–л/13, лінії з уколів і відбитків зубчастого штампу л/12–р/1, л/11, л/6, л/5–л/6 або л/6–л/5, л/2–л/14.

Кераміка північно-східної групи трапилася в горизонтах Суботів II, Суботів III і в нерозчленованому Суботів II–III, практично в усіх домогосподарствах. Вона відноситься до основного періоду існування городища, а не тільки до «нижнього ярусу», як вважав О.І. Тереножкін. У Суботівській колекції глиняного посуду цієї групи 2,6 %.

7.3.3. Третя група – південно-східні та східні традиції. Ця група ототожнювалася з керамікою поселень «кінця існування зрубної культури в області Нижнього Подніпров'я» типу Бабино IV (Б.М. Граков і О.І. Тереножкін) або, за О.О. Кривцовою-Граковою, з поселень білозерського етапу зрубної культури. Ця дослідниця встановила східні, лісостепові й степові, поволзькі та волго-уральські її паралелі. Нині в Поволжі М.М. Малов (2008) виділив окрему хвалінську культуру, а Ю.І. Колев (2000; 2008) у перший період заключного бронзового віку в лісостеповому Поволжі – сусканську культуру, а від Поволжя й Подоння до Уралу на сході та Нижнього Подніпров'я на заході – іванівську.

Діагностичним різновидом орнаменту цієї групи є скісні хрести, різні зигзаги та горизонтальна «ялинка», одноярусні лінії із заглибин. У східну групу входить хоча б якась частина горщиків з наліпним «валиком-вусами» типів в/8–в/10, в/12. Зразки походять з горизонтів Суботів II і Суботів III. Всього в Суботівській колекції кераміка цієї групи становить щонайменше 2,8 %.

7.3.4. Четверта група – місцеві традиції. Після виділення посуду горизонту Суботів I (0,9 %), західної або південно-західної групи (35–40 %), північно-східної (2,6 %) і східної (2,8 %) випливає очевидний висновок, що значну групу посуду (від 41,3 до 46,3 %) слід віднести до місцевої традиції, білогрудівської культури. Зразки представлено в обох основних горизонтах і в усіх домогосподарствах. В «білогрудівському залишку» – більшість типів і варіантів горщиків (Г/1а, тюльпаноподібні Г/2а, Г/3а, Г/4а і Г/4–Г/6, Г/7 і Г/7а, Г/8, Г/9, Г/10 і Г/10а, Г/11, Г/12а, Г/13, Г/14), а також банки Б/1, Б/2, Б/4, Б/5.

7. 4. Хронологічна позиція горизонтів

7.4.1. Горизонт Суботів I відноситься до Дніпро-Бузького варіанту Дніпро-Прутської культури Бабино, позиція якого визначається розташуванням між середньодніпровською культурою та інгульською катакомбною, з одного боку, і східнотшинецькою, – з іншого (Литвиненко, 2008).

7.4.2. Горизонти Суботів II і Суботів III. В обох горизонтах наявний посуд, що має аналогії в усіх ранньогальштатських спільнотах. Їхня взаємодія в Пруто-Сіретському межиріччі розпочалася до середини X ст. до н. е (Кашуба, 2000). Б. Хенсель вважав, що поєднання елементів культур прокресленого й штампованого гальштату могло статися на початку X ст. до н. е. (Hänsel, 1976). Отже, цілком очевидно, що горизонт Суботів II потрапляє в межі X ст. до н. е, хоча наявність відносно ранніх типів посуду, похідних від традицій культур Ноуа та сабатинівської (чаші типу Ч/2) і канельованого гальштату (кубокподібна посудина К/Х.1) можуть вказувати на подавнення до кінця XI ст. до н. е.

Значні проблеми маємо з встановленням нижньої дати горизонту Суботів II, пов'язані з не розробленою хронологією білогрудівської культури (Hänsel, 1976) і тією історіографічною традицією, згідно з якою її походження розглядають як прямий результат впливу білозерської (Рыбалова, 1999). Це неминуче призводить до омолодження білогрудівської культури. Щось подібне маємо й для ланки Сахарна-Солончени – пізні Чорнолісся, коли допускається, що чорноліська культура «могла сформуватися тільки після становлення сахарнянських пам'яток в Молдові» (Смирнова, 1985). Обидва ці положення не враховують тієї обставини, що білозерська й білогрудівська культури, Козія-Сахарна та чорноліська займають суміжні території, і їхнє походження може бути значною мірою пов'язано зі спільними зовнішніми чинниками.

У горизонті Суботів III поряд з посудом всіх перерахованих ранньогальштатських культур присутні зразки з орнаментами середньогальштатського та басарабсько-шолданештського вигляду. Нижню межу середнього гальштату (культури Басарабь і Жаботин) А. Ласло і О.Г. Левицький визначають початком VIII ст. до н. е. (Lázsló, 1994; Levički, 1994). М.Т. Кашуба (2000) верхню межу Сахарни умовно доводить до початку VIII ст. до н. е. Відповідно, кінець IX ст. до н. е. є найпізнішою межею горизонту Суботів III, перехідного до Жаботина.

Датування городища на підставі культурно-історичних зіставлень у рамках кінця XI – кінця IX ст. до н. е. підтверджується й окремими знахідками. Безвухий кельт на негативі ливарної форми відноситься до варіанту D типу Вирбіца періодів НаА2–НаВ1, цебто до XI–X ст. до н. е. (Дергачев, 1997). На долівці житла № 6 була пара псаліїв типу Усатово/Дереївка, що в цьому типі найдавніші. Широкі бронзові браслети мають орнамент на зразок бронзових поясів серії Чинку-Сусень в Трансильванії періодів НаА1–НаА2. У тій же ранньогальштатській серії є аналогії спіралеподібним пірамідальним в перетині сережкам, а також вузьким пластинчастим браслетам з рифленням.

Горизонт Суботів III не містить явних хроноіндикаторів. Однак показовою може бути бронзова бляха-фалар. Одна з її пізніх аналогій походить з Карталу III періоду середнього гальштату, не пізніше VIII ст. до н. е. (Бруяко, 2013).

Аналіз наведених даних уможливило розмістити горизонт Суботів II в межах від кінця XI/X до середини IX ст. до н. е., Суботів III – від середини до кінця IX ст. до н. е. Радіовуглецевий аналіз показав, що комбіновані дати для горизонту Суботів II, нерозчленованого горизонту Суботів II–III і Суботів III (поховання під валом Малеого Горodka) збігаються з традиційними археологічними лише у верхніх їх значеннях. Зведення валу припадає на фінальний епізод в історії городища.

РОЗДІЛ 8

КУЛЬТУРОГЕНЕТИЧНІ ПРОЦЕСИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ

8.1. Осередки культурогенезу. На Суботівському городищі, за своїм характером перехідним у просторі й часі, виявлено неоднорідний матеріальний комплекс.

8.1.1. Західний і південно-західний компонент. Він пов'язаний з Карпато-Дунайським, а потім з Середньодунайським або Карпато-Балканським осередком культурогенезу (Кашуба, 2012; 2013; Левицький і Кашуба, 2014). У Північному Причорномор'ї цей компонент масово проявляється на білозерських пам'ятках.

Посуд західної та південно-західної групи широко представлено в Правобережному Дніпровському лісостепу, на Лівобережжі – в Орель-Самарському межиріччі, Поворсклі та Сіверському Подонців'ї, де склався «синкретичний бондарихинсько-чорноліський керамічний комплекс» (Буйнов, 2005; 2006). У степовій зоні Північно-Східного Приазов'я загальну позицію ранньогальштатського посуду найкращим чином демонструють досліджені В.М. Горбовим і А.М. Усачуком поселення Широка Балка-II, Безименне-I і Безименне-II. Ранньогальштатські прояви, але вже в ослабленому вигляді, сягають Прикубання та Нижнього Подоння.

8.1.2. Північно-східний компонент. Він не міг потрапити до Потясминня, оминувши лісостепове Лівобережжя, де чересполосно з постзрубними розташовані малобудківсько-бондарихинські та / або власне бондарихинські пам'ятки. Витоки цієї групи кераміки сягають Оксько-Камського регіону.

8.1.3. Південно-східний і східний компонент проникав до Потясминня не тільки з Лівобережного лісостепу, а й степу. В горизонтах IV, Va і Vb поселень Північно-Східного Приазов'я (Горбов, 1995) є посуд з комірцевим оформленням вінець, цебто хвалинського, саргаринсько-олексіївського, федорівського або пізньофедорівського вигляду. Чітко окреслити епіцентр початкового формування й поширення традицій цієї групи складно, оскільки вони надзвичайно широкі, займають простір від Поволжя до Центрального Казахстану. Як і на Суботівському городищі, в шарах і горизонтах поселень постзрубного часу Середнього Подонців'я та Північно-Східного Приазов'я східні, пізньозрубні, за О.І. Тереножкіним, традиції поєднуються із західними, а в лісостепу – і з північно-східними.

8.2. Культурна належність Суботівського городища і культурогенетичні процеси перехідного періоду. Наведені дані дають відповідь на запитання про культурну належність населення Суботівського городища та інших синхронних і подібних йому пам'яток лісостепу від Дністра до Дніпра. Вони відносяться до білогрудівсько-чорноліського етапу білогрудівської культури, де чорноліський компонент прийшлий, ранньогальштатський, білогрудівський – місцевий, постшинецько-комарівський.

Співвідношення цих компонентів у кераміці дуже близькі, відповідно, 35–40 % і 41,3–46,3 %.

Ранній етап білогрудівської культури (дочорноліський) вивчено незадовільно. Суто теоретично його ознакою мають бути західні та південно-західні елементи, які пов'язані з ранньогальштатськими спільнотами канельованого та прокресленого гальштату. Двоїстість білогрудівської культури проявляється не за рахунок її належності до фінального горизонту тшинецько-комарівської культури, як вважає С.Д. Лисенко (2012), а саме через посттшинецько-комарівський її характер і ранньогальштатський вплив.

У Північному Причорномор'ї білозерська культура поєднує переважно місцевий постсабатинівський компонент і ранньогальштатський. Через білозерський ареал останній передався не тільки на схід, до Приазов'я, а й на південь, на Кримський півострів, де в степовій смузі відбувалося складання місцевої білозерської, а потім і/або паралельно з нею кизилкобинської культури в Гірському Криму. В лісостеповій смузі від Дніпра до Подоння, включаючи Сіверське Подонців'я, та степовому Північно-Східному Приазов'ї культурогенез протікав на бережнівсько-маївський (пізньозрубній) основі за східних впливів у степу й лісостепу та північно-східних у лісостепу. Об'єднавши лісостепові й степові пам'ятки в богуславсько-білозерську культуру, В.А. Ромашко (2013) залучив до неї значно давніші пам'ятки зрубної культури (БМЗК) пізнього бронзового віку, з чим не можна погодитися.

Постзрубні, «пізньоваликові» пам'ятки Нижньої Донщини та степового Передкавказзя В.В. Потапов (2010) відніс до отрадненської культури. Її територіальна й хронологічна близькість з пам'ятками Північно-Східного Приазов'я, а далі – Нижнього Подніпров'я, а всіх разом з іванівською культурою Поволжя має принципове значення. Близькі вони і за рахунок спільного бережнівсько-маївського підґрунття. Не можна виключати можливості існування єдиної іванівсько-отрадненської культури, що включає пам'ятки типу Безименне, Широка Балка та Білозерського поселення, на що давно звертав увагу В.М. Горбов.

8.3. Культуро-хронологічний феномен Гордіївського могильника. Запропоновані схеми культурогенетичних процесів полегшують розв'язання проблеми культурно-хронологічного феномена Гордіївського могильника. С.С. Березанська та Б.І. Лобай (1994) відзначили в ньому інтенсивний вплив курганної культури Центральної Європи. Згодом С.С. Березанська та В.І. Ключко вказали на просування до білогрудівського ареалу носіїв східної групи передлужицької та карпатської курганних культур (Berezanskaja und Kločko, 1998). В.В. Отрошенко (2005) відніс могильник до білогрудівської культури, поставивши його в один ряд з такими пам'ятками як Ворошилівка, Собківка, Велика Андрусівка та ін. Л.І. Крушельницька виділяє «тип Гордіївка» між білогрудівським та білозерським ареалами (1998). М.С. Бандрівський пов'язав його спочатку з проявом «висоцько-білогрудівського симбіозу», по тому з

«висоцько-білогрудівською культурно-історичною спільнотою» та, зрештою, з «центрально-східноєвропейською цивілізацією» (2005).

Досить показова гордіївська кераміка не така загадкова, як це видається. Всі типи кубків звідси мають широке коло паралелей у посуді канельованого та прокресленого гальштату і білозерській культурі. Один з кубків має увігнуте деще, що, можливо, відповідає суботівському типу К/Х.2а. Деякі горщики збігаються з суботівськими типами Г/11 і Г/6, Г/12 (або Г/9?) і Г/4а, банки співпадають з нашими типам Б/2 і Б/3. Гордіївські черпаки мають високу петельчасту ручку, зокрема з грибоподібним виступом. Такі черпаки масово представлені в чорноліській культурі Середнього Подністер'я, появу їх пов'язують з культурою Гава-Голігради (Левишкий и Кашуба, 2014). Вони не місцеві у висоцькій культурі, тож схожість їх з гордіївськими, відзначена М.С. Бандрівським (2005б), є результатом не «висоцько-білогрудівського симбіозу», а висоцько-ранньогальштатського.

Загалом маємо достатньо даних, що вказують на належність Гордіївського могильника до білогрудівської культури і раннього (дочорноліського), і пізнього (чорноліського) етапів. У ньому поховані представники місцевої еліти, в сферу військової, господарської та культурно-інформаційної діяльності якої потрапляло й населення городищ перехідного періоду, можливо, й Суботівського.

8.4. Форми взаємодії прийшлих і місцевих груп населення та стародавні торгівельні шляхи. В лісостепу Середнього Подніпров'я ранньогальштатський компонент проступає так виразно, що цілком можна говорити не тільки про надходження сюди окремих імпортів, як вважає М.Т. Кашуба (2012). Не пізніше другої половини X ст. до н. е. в Пруто-Сіретському межиріччі відбулася не дестабілізація колишніх «слабких взаємодій» культур Гава-Голігради, Кипинеу-Корлетань, Темеоань-Голеркани-Балта і білогрудівської, а їхнє активне розширення за участі культур штампованого гальштату. Ослаблення й видозміна західних традицій в Середньому Подніпров'ї порівняно з вихідними територіями цілком природна, але вони не сягли того критичного рівня, щоб виключати цей регіон з числа тих, що зазнали гальштатизації. Сюди були привнесені нова кераміка і технологія її виробництва, прийоми металообробки, зокрема, як і в Подністер'ї (Кашуба, 2013), виробництво заліза.

Конкретні форми взаємодії прийшлих і місцевих традицій могли бути дуже різноманітними. Появу лошеного столового посуду пов'язують з діяльністю ізольованих кланів сахарнянських майстрів-керамістів у чорноліських центрах (Смирнова, 1983). Однак за об'ємом посуду ранньогальштатської групи Суботівського городища – кубки та кубкоподібні, чаші й миски – належить до більшості функціональних груп. Це вказує на те, що ранньогальштатський вплив в лісостеповому Правобережному Подніпров'ї виходив за межі простого запозичення. Появу тут західних зразків кераміки пов'язано з безпосередньою

фізичною присутністю великих груп носіїв західних традицій – побутових та ідеологічних норм і стереотипів.

Носії північно-східних і східних традицій також потрапляли в Середнє Подніпров'я (наприклад, через шлюб), але значно рідше та в меншій кількості.

З самого початку перехідного періоду на тлі наростаючої аридизації відбувалася перебудова господарсько-економічної діяльності населення. Скорочується щільність поселень, зростає між обшинний поділ праці, поступово відбувається відмова від відносно осілого способу життя (перемінно-осілого, за К.П. Бунятян) і поступово здійснюється перехід до мобільного скотарства, а потім і номадизму, яскраво проявляється соціально-майнова диференціація (Бунятян, 2000; 2001). Зв'язки між регіонами, ближніми та далекими, стають більше інтенсивними й широкими. Виникають нові шляхи комунікацій і торгівлі.

Не позбавлено підстав припущення, що в пізньому бронзовому віці з Північного Причорномор'я до ахейської Греції поставляли зерно через протоки Босфор і Дарданелли, які контролювала Троя (Черняков, 2010). У перехідний період до раннього залізного віку через поступове висихання степів хліборобська діяльність могла зберігатися лише в лісостепу, зокрема в населення білогородської культури, одного з можливих нових постачальників зерна. Функціонування шляхів сполучень (від розвідування їх до контролю й охорони) вимагало значних організаційних зусиль (Makarowicz, 2015). На цьому тлі відбувалося формування нової еліти, в якій від Карпато-Подунав'я та Північних Балкан до Середнього Подніпров'я значну роль відігравали представники ранньогальштатського світу і / або їхні нащадки.

Абсолютно природно постає й поява городищ. У пониззі Дунаю городище Картал II мало, за визначенням І.В. Бруяко (2010), статус «дунайського замку», його населення контролювало традиційну переправу через Дунай. Городище Дикий Сад у Миколаєві, розташоване в місці злиття Південного Бугу та Інгула, і Репринське в місці впадіння Інгульця в Дніпро виконували кожне на своїй території приблизно ті само функції. Суботівське городище постає як «тясминсько-суботівський замок». Всі вони представляли собою регіональні культурні, торгівельні та політичні центри (Отрощенко, 2008), хоча й, очевидно, різного рангу.

ВИСНОВКИ

Аналіз доступних нині матеріалів Суботівського городища уможливив повному представити цю пам'ятку. Загалом городище датовано кінцем XI–IX ст. Давніший її горизонт перехідного періоду, Суботів II, датовано кінцем XI/X – серединою IX ст., пізніший, Суботів III, – другою половиною IX ст. до н. е. Матеріальний комплекс обох горизонтів генетично неоднорідний, сформувався за імпульсів та безпосереднього проникнення носіїв традицій

Середньодунайського або Карпато-Балканського та суттєво меншою мірою Окско-Камського та Поволзько-Центральнокзахстанського осередків культурогенезу. За поєднанням компонентів пам'ятку віднесено до білогрудівсько-чорноліського етапу білогрудівської культури.

Початок формування білогрудівської культури значною мірою був стимульований процесом гальштатизації, що охопив і південний лісостеп Дніпровського Правобережжя. В зоні гальштатизації опинилось також степове Північне Причорномор'я, де на місцевій сабатинівській підоснові за дуже активної участі ранньогальштатського компонента формувалася білозерська культура. В лісостеповому Сіверському Подонців'ї на зрубній (БМЗК) підоснові за участі східного та північно-східного компонентів, а в степовому Північно-Східному Приазов'ї на тій само підоснові, але за участі тільки східного, формуються постзрубні утворення. В перехідний період від епохи бронзи до раннього залізного віку немає місця й часу для зрубної культури, тшинецько-комаровської, Ноуа, сабатинівської. Те, що від них лишилося, перейшло в якісно нові утворення.

Розвивалася соціально-майнова диференціація та формувалася нова еліта, в якій в зоні гальштатизації значну роль відігравали вихідці з Карпато-Подунав'я та Подністер'я. Сліди присутності останніх у Трої VIII в Малій Азії та на Суботівському городищі в Середньому Подніпров'ї, на пам'ятках білозерської культури Північного Причорномор'я вказують на включення населення цих регіонів в єдину євразійську мережу торгівлі та обміну. В культурно-історичному сенсі городища відображають не тільки зрослу мілітаризацію, але й значний ступінь своєрідної комерціалізації населення напередодні раннього залізного віку.

НАУКОВІ ПРАЦІ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Монографії:

1. Gerškovič Ja. P. Studien zur spätbronzeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azovschen Meeres (Archäologie in Eurasien-Band 7) / Ja. P. Gerškovič. – Berlin: Verlag Marie Leidorf GmbH, 1999. – 103 s.
2. Гершкович Я.П. Суботовское городище / Я.П. Гершкович. – К.: Институт археологии НАНУ, 2016. – 507 с.

Статті в наукових фахових виданнях України та іноземних держав:

3. Gershkovich Ya.P. On the Eastern Boundary of the Noua-Sabatinovka-Coslogeni Complex / Ya. P. Gershkovich // Cultura et Civilisation av Bas Danube. – 1993. – Vol. X. – P. 15–22.

4. Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабастиновского керамического комплекса / Я.П. Гершкович // Археологический альманах. – 1997. – Вып. 6. – С. 125–144.

5. Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) / Я.П. Гершкович // Археологический альманах. – 1998. – Вып. 7. – С. 61–92.

6. Gershkovich Ya. P. Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Noua–Sabatinovka–Coslogeni» / Ya. P. Gershkovich // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische Steppe. – Berlin, 1998. – S. 317–324.

7. Gerskovič Ja. P. Buchbesprechungen: E.H. Савва. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда. Издательство «Штиинца» / Ja. P. Gerskovič // Eurasia Antiqua. – Band 4. – Berlin, 1998. – S. 489–492.

8. Гершкович Я.П. Животноводство населения сабастиновской культуры Нижнего Поднепровья / О.П. Журавлев, Я.П. Гершкович // Старожитності степового Причорном'я і Криму. – Т. VII. – 1999. – С. 49–75.

9. Гершкович Я.П. Традиция кремнеобработки в эпоху поздней бронзы в Донбассе и Северо-Восточном Приазовье / А.В. Колесник, Я.П. Гершкович // Археологический альманах. – 2001. – Вып. 10. – С. 97–118.

10. Гершкович Я.П. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи / Я.П. Гершкович // Археологія. – 2003. – № 3. – С. 32–40.

11. Гершкович Я.П. Бахмутовская курганная группа / С.Н. Братченко, Я.П. Гершкович // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – 2003. – Т. 1. – С. 247–275.

12. Gershkovich Ya. Farmers and Pastoralists of the Pontic Lowland during the Late Bronze Age / Ya. Gershkovich // Prehistoric steppe adaptation and the horse. McDonald Institute monographs. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Studies, 2003. – P. 307–317.

13. Гершкович Я.П. Парадоксы в историографии сабастиновской культуры / Я.П. Гершкович // Stratum Plus. – 2004. – Т. 2. – С. 598–607.

14. Гершкович Я.П. Феномен зольников белогрудовского типа / Я.П. Гершкович // Российская археология. – 2004. – № 4. – С. 104–113.

15. Гершкович Я.П. Комментарий к статье С.Д. Лысенко / Я.П. Гершкович // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – 2005. – Т. 3. – С. 268–270.

16. Гершкович Я.П. Хранители нелегальных старожитностей в Украине / Я.П. Гершкович // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 91–97.

17. Гершкович Я.П. Мергелева гряда – нова археологічна сенсація? / Я.П. Гершкович, С.Н. Санжаров // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 84–86.

18. Гершкович Я.П. Днепровокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья / Я.П. Гершкович // *Stratum Plus*. – 2005–2009. – № 2. – С. 578–590.

19. Гершкович Я.П. Зольники белогрудовского типа – сложные монументальные структуры эпохи поздней бронзы / Я.П. Гершкович // *Археологический альманах*. – 2009. – Вып. 20. – С. 327–331.

20. Gershkovich Ya. P. Global Causes of Some Local Phenomena during the Late Bronze Age in the Northern Pontic Steppe / Ya. P. Gershkovich // *Der Schwarzmeerraum vom Äneolithikum bis in die Früheisenzeit (5000–500 v. Chr.)*. – Band 2. – Globale entwicklung versus lokalgeschehen. prähistorische Archäologie in Südosteuropa 27. Rahden/Westf.: Verlag Marie Leidorf GmbH, 2011. – S. 166–177.

21. Гершкович Я.П. Псевдоархеология на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека / Я.П. Гершкович // *Археологія*. – 2011. – № 2. – С. 110–118.

22. Gerškovič Ja. P. Ein Gußformenkomplex der späten Bronzezeit am mittleren Dnepr / Ja. P. Gerškovič // *Eurasia Antiqua*. – 2012. – Band 18. – S. 89–112.

23. Гершкович Я.П. Скіфські святилища Ареса: археологічні дані та свідчення Геродота / Я.П. Гершкович, О.В. Ромашко // *Археологія*. – 2013. – № 1. – С. 61–75.

24. Гершкович Я.П. Клад бронзовых изделий из леса у села Крестище (Славянский р-н Донецкой области, Украина) / Я.П. Гершкович, В.Б. Панковский, А.В. Шамрай // *Revista Arheologică*. – 2013. – Vol. IX (1). – С. 188–197

Статті в інших наукових виданнях і матеріали конференцій:

25. Гершкович Я.П. К вопросу о появлении чернолесской керамики на поселениях бондарихинской культуры в бассейне Северского Донца / Я.П. Гершкович // *Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: тезисы докл. межд. научн. конф.* – Луганск, 1990. – С. 55–57.

26. Гершкович Я.П. Ямные и катакомбные погребения Донецкого курганного могильника / Я.П. Гершкович, И.Л. Сердюкова // *Катакомбные культуры Северного Причерноморья*. – К.: РАМУС, 1991. – С. 150–164.

27. Гершкович Я.П. Поселення білозерської культури – Великі Копані I / М.П. Оленковський, Я.П. Гершкович // *Археологічні та історичні дослідження Херсонщини*. – Херсон, Айлант, 1993. – С. 4–17.

28. Гершкович Я.П. О характере заселения Среднего Подонцовья в эпоху поздней бронзы / Я.П. Гершкович // *Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: тезисы докл. межд. научн. конф.* – Луганск, 1995. – С. 37–39.

29. Гершкович Я.П. О соотношении керамических комплексов сабатиновской и срубной культур / Я.П. Гершкович // *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тезисы докл. межд. научн. конф.* – Харьков, 1995. – С. 24–26.

30. Гершкович Я.П. Курганы в междуречье р. Лозовой и р. Ольховой на Донецком кряже / Я.П. Гершкович // Древние культуры Восточной Украины. – Луганск, 1996. – С. 133–167.

31. Гершкович Я.П. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы / Н.П. Герасименко, Я.П. Гершкович // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Выпуск 2: тезисы докл. и материалы российско-украинской научной конференции и Второго украинско-российского полевого археологического семинара. Часть 2. – Воронеж, 1996. – С. 70–72.

32. Гершкович Я.П. Розкопки курганів тшинецької культури на р. Горинь / Я.П. Гершкович, С.С. Березанська, В.О. Самолюк // Археологічні відкриття в Україні, 1997-1998. – К.: ІА НАНУ, 1998. – С. 53–55.

33. Гершкович Я.П. Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы / Я.П. Гершкович // XV Уральское археологическое совещание: тезисы докл. межд. научн. конференции. – Оренбург, 2001. – С. 69–71.

34. Гершкович Я.П. Планування і архітектура поселень. Демографічні характеристики розвитку стародавніх племен / Я.П. Гершкович // Історія української культури. – Т. 1. – К.: Наук. думка, 2001. – С. 205–210.

35. Гершкович Я.П. Признак “объем” и категории (функциональные группы) посуды эпохи бронзы / Я.П. Гершкович // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: материалы межд. научн. конференции «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». – Самара, 2001. – С. 282–286.

36. Гершкович Я.П. Обряд «оставление жилища»: археологические признаки и историко-этнографические параллели / Я.П. Гершкович // Трипільські поселення-гіганти. – К.: Корвін Прес, 2003. – С. 28–31.

37. Гершкович Я.П. Пізньюобашевська та покровська ланки в періодизації культур бронзового віку Східної Європи / Я.П. Гершкович // Збірка на пошану С.С. Березанської. – К.: «Шлях», 2005. – С. 177–180.

38. Гершкович Я.П. Центральноеазиатский компонент на юге Восточной Европы в заключительный период эпохи бронзы / Я.П. Гершкович // Вестник Международного Института центральноазиатских исследований. – Самарканд, 2005. – № 2. – С. 21–27.

39. Гершкович Я.П. Комплексные исследования поселений эпохи поздней бронзы в бассейне Северского Донца / Я.П. Гершкович, Е.Е. Антипина, Е.Ю. Лебедева, В.Б. Панковский, А.Н. Усачук, Д.А. Шевченко // Археологічні дослідження в Україні, 2003 – 2004 рр. – Запоріжжя: «Дике Поле», 2005. – С. 95–99.

40. Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований / Я.П. Гершкович // Ранній залізний вік: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна: матеріали міжн. наук. конференції. – Київ–Чигирин, 2007. – С. 58–60.

41. Gershkovich Ya. Environment of the Late Bronze Age cultures in the Lower Bug and Dnieper areas / N. Gerasimenko, Ya. Gershkovich, V. Fomenko // IGCP 521- INQUA 0501 Fourth Plenary Meeting and Field Trip: Extended abstracts. – Bucharest–Varna, 2008. – P. 61– 64.

42. Гершкович, Я.П. 2008. Специализированные производственные участки Суботовского городища / Я.П. Гершкович // Старожитності Верхнього Придністров'я. Ювілейний збірник на честь 60-річчя Юрія Миколайовича Малєєва. – Київ: Стилос, 2008. – С. 37–38.

43. Гершкович Я.П. «Аномальний» комплекс заключного періоду пізнього бронзового віку з Північного Причорномор'я / Я.П. Гершкович, С.М. Разумов // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. – Київ–Львів, 2009. – С. 132–139.

АНОТАЦІЇ

Гершкович Я.П. Суботівське городище – Монографія.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія. – Інститут археології Національної академії наук України. – Київ, 2017.

Комплексно розглянуте Суботівського городища переходної доби від бронзового до раннього залізного віку. Для з'ясування умов, часу існування та культурної належності його мешканців залученні данні по територіям від Малої Азії та Карпато-Подоунав'я до Північного Причорномор'я та Центрального Казахстану. Зроблено висновок про те, що Суботівське городище було своєрідним регіональним культурним, торговельним та політичним центром з кінця XI по кінець IX ст. до н. е. Такі пам'ятки в культурно-історичному плані відображають не тільки зростаючу мілітаризацію суспільства, але й його комерціалізацію та мобільність. Населення Суботівського городища належить до чорноліського етапу білогрудівської культури. Зроблено висновок про залучення місцевого населення територій від Дністра до Подніпров'я та Північного Причорномор'я до зони впливу традицій західного та південно-західного (ранньогалльштатського) походження.

Ключові слова: культурогенез, культурно-історичний процес, галльштатизація, городище.

Гершкович Я.П. Суботовское городище - Монография.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.04 – археология. – Институт археологии Национальной академии наук Украины. – Киев, 2017.

Комплексно рассмотрено Суботовское городище переходного периода от бронзового к раннему железному веку. Его раскопки в 1950-х и в начале 1970-

х гг. определили начало нового этапа изучения древностей предскифского времени на юге Восточной Европы.

Для выяснения условий, времени существования и культурной принадлежности обитателей городища важно наличие в его материальном комплексе, наряду с местными, посттшинецко-комаровскими, традиций раннегальштатского мира Карпато-Полунавья и Поднестровья; культур лесной полосы Волго-Окского и Волго-Камского бассейнов, на основе которых происходило сложение бондарихинской культуры, далее распространившейся на юг Левобережной лесостепи; пострубных и постандроновских образований Прикубанья, Поволжья, Приуралья, Северного и Центрального Казахстана. На основании изучения глиняной посуды установлено преобладание местных традиций (41,3–46,3 %) и раннегальштатских (35–40 %).

Учитывая особенности формирования культурного слоя и взаимовстречаемость различных категорий и типов находок, на городище выделен горизонт Суботов I среднего бронзового века или его финала (непосредственно с городищем не связан), а для переходного периода от эпохи бронзы к раннему железному веку – Суботов II, Суботов III и нерасчлененный горизонт Суботов II–III. На основании культурно-исторических сопоставлений и аналогий отдельным предметам горизонт Суботов II может быть датирован в пределах от конца XI/X до середины IX вв. до н. э., Суботов III – от середины до конца IX вв. до н. э. Радиоуглеродный анализ показал, что комбинированные даты для горизонта Суботов II и Суботов III совпадают с традиционными археологическими лишь в своих верхних значениях. Возведение вала отвечает финальному эпизоду существования городища.

Суботовское городище вместе с другим подобными памятниками на юге лесостепной зоны от Днестра до Днепра относится к белогрудовско-чернолесскому этапу белогрудовской культуры, где чернолесский компонент пришлый, раннегальштатский, а белогрудовский – местный, посттшинецко-комаровский. Конкретные формы взаимодействия пришлых и местных традиций могли быть очень разнообразными. Раннегальштатское воздействие в лесостепном Правобережном Поднепровье выходило за пределы простого заимствования и было результатом непосредственного присутствия здесь больших групп носителей западных бытовых и идеологических норм и стереотипов.

Суботовское городище было своеобразным региональным культурным, торговым и политическим центром. Такие памятники в культурно-историческом плане отражают не только возрастающую милитаризацию общества, но и его коммерциализацию и мобильность. Население территорий от Днестра до Поднепровья и Северного Причерноморья входило в зону значительного влияния традиций западного и юго-западного происхождения, т. е. в зону гальштатизации.

Ключевые слова: культурогенез, культурно-исторический процесс, гальштатизация, городище.

Gershkovych Ya. P. Subotov hill-fort. – Monography.

Keywords: cultural-genesis, cultural and historical process, hallstattization, hill-fort

The thesis for academic degree of Doctor in History by speciality 07.00.04 – Archaeology. – The Institute of Archaeology of National Ukrainian Academy of Sciences. – Kyiv, 2016.

This study deals with comprehensive analysis of the Subotov hill-fort of the transition period from the Bronze Age to Early Iron Age. The data on territories from Asia Minor and Carpathian-Danube to Northern Black Sea Coast and Central Kazakhstan are involved for solving the question on conditions, time of existence and a culture its inhabitants. The author came to the conclusion that Subotov hill-fort was the regional cultural, trading and political centre of specific kind from the end of 11th to the end of the 9th centuries BC. Such sites not only reflect the arising militarization of society, but also its commercialisation and mobility. Subotov hill-fort belongs to the Chernyi Les stage of Belogradovka Culture. Local population from the Dniester to the Dnieper and Northern Black Sea Coast was influed by traditions of the western and southwestern (Early Hallstattian) origins.